

השמה ייחודה

**הלאומיות הערבית במזרח
התיכון ובארץ ישראל**

**בשלהי המאה ה-19
ובראשית המאה ה-20**

חטיבה שנייה | הלאומיות הערבית במזרח התיכון ובארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20

מבוא

המעבר של ארץ ישראל משלטון עות'מאני לשלטון בריטי פתח עידן חדש עבור יהודי ארץ ישראל והתנועה הציונית. ארץ ישראל הייתה נתונה כעת לשלטון מדינה דמוקרטית, המאמינה בערך זכויות אדם ובזכות היהודים על ארץ ישראל על פי התנ"ך. על רקע זה היא העניקה לתנועה הציונית את הצהרת בלפור.

אולם, מימוש היעד של ההצהרה, בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, נתקל בהתנגדות הולכת וגוברת של ערביי ארץ ישראל, התנגדות הנמשכת עד לימינו.

מי הם ערביי ארץ ישראל? כיצד התגבשה זהותם בתקופת המנדט הבריטי? מדוע הם התנגדו לבית הלאומי היהודי בארץ ישראל?

בחטיבה זו, על שני פרקים (3-4), נשיב על שאלות אלו ונפתח אשנב להכרת חלק משמעותי מאוכלוסיית מדינת ישראל בימינו.

נשים בבית לחם שותות קפה ומעשנות נרגילה בביתן (לפני מלחמת העולם הראשונה)

פלאחים ערבים קוצרים חיטה (1918-1935)

פלאחים כשנות השלושים קוראים עיתונים ומתעניינים בפוליטיקה

פרק שלישי

צמיחת מדינות הלאום הערביות במזרח התיכון

מבוא

נג'יבנצאר, מאמר מערכת בעיתון ערבי ארץ ישראלי 'אל כרמל', 14.11.1925

הערביות צריכה להיות הסיסמה שלנו, ואנו צריכים להפיק מהאסלאם את התועלת כפי שרצה הנביא מחמד, על ידי שנגרום למוסלמים בעולם להזדהות אתנו. כי הארץ הערבית היא מרכזה של דת האסלאם והשפה הערבית היא שפת הקוראן והערביות היא הלאום של הנביא. דבר זה אינו צריך לגרום לערבים המוסלמים לשכוח את אחיהם בשפה, בלאום ובאינטרס המשותף, אחיהם הנוצרים האנשים הקרובים ביותר אליהם.

[מובא בתוך: מצטטא כבהא, עיתונות בעין הסערה, תשס"ד, עמ' 70]

הדברים שקראתם זה עתה, מתוך העיתונות הערבית של שנות העשרים של המאה ה-20, מתארים הלך רוח חדשני ביותר במזרח התיכון, שלפיו הגורם המאחד אינו עוד דת האסלאם לבדה, אלא אף לאומיות ערבית.

במזרח התיכון התעוררה הלאומיות מאוחר יותר מאשר באירופה והתפתחה באופן שונה. בפרק זה נלמד מהם הגורמים להתעוררות הלאומיות הערבית המודרנית, כיצד הגיבו ערביי המזרח התיכון לרעיון הלאומי הערבי, ובמה שונה הלאומיות הערבית מהלאומיות באירופה, שעליה למדנו בעבר, כיצד התחלק המזרח התיכון בין המעצמות בסיום מלחמת העולם הראשונה, ואילו יחידות מדיניות הוקמו בו.

הדברים חשובים להבנת מאפייני הלאומיות הערבית בכלל וזאת של ערביי ארץ ישראל בפרט, להבנת עולמם וזהותם של אלה שחיים אתנו באותו מרחב, ולהבנת הסכסוך בין מדינת ישראל לשכנותיה ולערבים החיים בתוכה. סכסוך זה הוא בלי ספק אחת ההתמודדויות המרכזיות בחיי כל אזרח במדינת ישראל, החל מהפיכת הערביות לתנועה לאומית ועד ימינו אנו.

שאלה מנחה לפתרון: מה היו התאוריות הלאומיות הערבית המודרנית במזרח התיכון?

סעיפי הפרק:

סעיף א': קיום זהות ערבית מקומית (פרטיקולרית) לצד זהות לאומית כלל ערבית

סעיף ב': חדירת הרעיון הלאומי המודרני לעולם הערבי

סעיף ג': חלוקת המזרח התיכון בין המעצמות ופיצול האומה הערבית ליחידות מדיניות במזרח התיכון בעקבות מלחמת העולם הראשונה

סעיף א. זהות לאומית ערבית מקומית (פרטיקולרית), זהות כלל ערבית (פאן ערבית) או זהות דתית כלל מוסלמית (פאן אסלאמית)?

שאלה מנחה: אילו מרכיבי זהות רוחו בקרב ערביי המזרח התיכון לפני הפצת הלאומיות הערבית?

מהי זהות?

זהות היא אוסף של מרכיבים מולדים ונרכשים שבאמצעותם האדם מגדיר את עצמו. המרכיבים המולדים הם אלה שהאדם לא בחר בהם, לדוגמה: מין, מוצא, עדה, לאום וארץ לידה. המרכיבים הנרכשים הם פרי בחירתו של האדם, והוא פועל על מנת להשיגם, לדוגמה: מקצוע, עמדה פוליטית, דת, מקום מגורים, מצב משפחתי וכדומה.

הצורך בהשתייכות הוא מן הצרכים העמוקים ביותר בטבע האדם. "מי אני?" שואל עצמו האדם בשלב כלשהו בחייו. "מי אנחנו?" שואלות את עצמן קהילות לאומיות, אתניות, מגדריות ואחרות בניסיון להגדיר עצמן.

הגדרת הזהות משתנה על פי השינויים שעוברת החברה. היו תקופות ואזורים בעולם שבהם הזהות הדתית הייתה המרכיב המרכזי, באחרות הזהות הלאומית, השבטית או המשפחתית. כיום, מאחר שהחברה המערבית הפכה מגוונת ורב תרבותית, גבולות הזהות בתוכה הולכים ומשתנים במהירות רבה.

אחד ממכונני הזהות המרכזיים של היחיד ושל הקבוצה הוא ה'אחר'. האדם מביט על מי ששונה ממנו, ומתוך ההיבדלות מכונן את זהותו הפרטית או הקולקטיבית.

לסיכום הסעיף:

הן ערבים והן לאומים אחרים באימפריה העות'מאנית הגדירו את זהותם בראש ובראשונה על פי השתייכויות מסורתיות, כמו: החמולה, השבט, העדה הדתית או הקבוצה האתנית.

המסגרת הראשונה היא **החמולה**, קבוצת אנשים בעלי קרבה משפחתית בת כמה דורות. בחברות רבות מקובל אפילו להינשא רק בתוך קבוצת החמולה. עד לאמצע המאה ה-20 היה לחמולה תפקיד כלכלי משמעותי ביותר בחיים של כל פרט מפרטיה. החמולה הקצתה את הקרקע שממנה הוציא את פרנסתו, התמודדה נגד חמולות אחרות על משאבים, וחברי החמולה דאגו לפרנסתם ולהגנתם של החברים האחרים.

המסגרת השנייה היא **השבט**, שהוא השתייכות רחבה יותר, גם הוא קבוצת אנשים וחמולות המקושרים על בסיס של השתייכות לאב קדמון משותף. אלא שבשונה מבחמולה, בדרך כלל לא ידוע כיצד בדיוק כל אחד מחברי השבט מקושר לאב הקדמון ולשאר חברי השבט, ולכן הקשר בין החברים הוא סמלי בעיקרו, ולא משפחתי. לזקנים בשבט תפקיד מרכזי בפתרון סכסוכים ומחלוקות, מתוקף ניסיונם והבנתם במנהגי השבט הקדומים. השבט הוא בעל חשיבות רבה, דומה לזו של החמולה, אך ורק בחברה הנוודית הבדווית. בחברה כפרית או עירונית השבט המסורתי הקדום כבר התעמעם.

המסגרת השלישית היא **העדה הדתית** (הטאאפה) המוסלמית (סונית או שיעית), וכן נוצרית, דרוזית, יזידית, יהודית ועוד. לפי האסלאם, דת הרוב במזרח התיכון, כל מאמיני האסלאם הם קבוצה מאוחדת אחת, אִמַת אלאסלאם (=האומה האסלאמית), שיש להיות נאמן לה, ורק לה, בלי כל הקשר למסגרות של טריטוריה, מוצא וכדומה.

המסגרת הרביעית היא **הקבוצה האתנית**. מאפיין מרכזי בקבוצה האתנית הוא שאיפתה להעביר מדור לדור שפה, מנהגים, מוסדות ומסורות, באופן שהקבוצה חשה שהשייכות בתוכה מבוססת על יסודות קדומים. קבוצות המיעוט האתניות במזרח התיכון נבדלות מהרוב בהיותן לא ערביות במוצאן (כמו: הפרסים והתורכים) או לא מוסלמיות (כמו: הנוצרים הקופטים במצרים או הדרוזים בסוריה, לבנון וארץ ישראל) או לא ערביות ולא מוסלמיות כאחת (כמו: היהודים).

החמולה, השבט, העדה הדתית והקבוצה האתנית היו, ובחלק מהחברות באזור נותרו עד היום, מרכזיות ביותר בתחושת השייכות ובהגדרת הזהות של בני המזרח התיכון. מרכיבי החמולה והשבט נטו להיות מקומיים, מרכיב הדת היה לעתים על-מקומי, כמו באסלאם, ומרכיב העדה האתנית היה לעתים מקומי ולעתים על-מקומי.

סעיף ב. חדירת הרעיון הלאומי המודרני לעולם הערבי

שאלה מנחה: באילו נסיבות יצר הרעיון הלאומי לעולם הערבי?

התעוררות הלאומיות הערבית החלה בראשית המאה ה-20. הרקע להתעוררות זאת הם תהליכים שהתחוללו במהלך המאות ה-19 וה-20:

(1) **הצלחת עמי הבלקן להשתחרר מעול האימפריה העות'מאנית** - בסוף המאה ה-18 חיו תחת שלטון העות'מאניים כל עמי הבלקן. באזור זה חיו אומות שונות, שהושפעו תדיר מרעיונות השחרור האירופיים. במהלך המאה ה-19 המרדיות באזור רדפו זו את זו: יוון, סרביה, בולגריה, רומניה ועוד. הלאומים המורדים זכו לתמיכה דיפלומטית אירופית, והפכו למדינות עצמאיות.* הצלחת עמים אלה עודדה קבוצות במזרח התיכון לשאוף גם הן לעצמאות.

(2) **היווצרות חברת משכילים ערבית** - עד העת החדשה, הייתה העילית האינטלקטואלית בארצות ערב מורכבת מחכמי דת. אך עליונותו הצבאית והטכנולוגית של המערב הביאה מעטים בארצות ערב להבנה שיש לאמץ חלק ממנהגיו של המערב. ערבים נוצריים, בעיקר בלבנון, החלו לרכוש השכלה אירופאית. משכילים אלה החלו בכתבת ספרות ערבית, ובהמשך הובילו את התנועה הלאומית הערבית. את עיקר השכלתם רכשו במוסדות החינוך של המעצמות הזרות, באו במגע עם רעיונות הלאומיות האירופית והחלו להפיץ אותם בחברה הערבית. יתרה מזו, התפתחות הדפוס באזור הביאה ליצירת עיתונות שבה הפיצו את רעיונותיהם. בימי מלחמת העולם הראשונה, הלאומיות הערבית הפכה מרעיון מופשט לפעילות לאומית ממשית. גם אז הובילו את המהלך אנשי מעשה לצד משכילים. השילוב של פוליטיקאים עם אנשי הגות הביא להקמת אגודות לאומיות, ובהמשך אף מפלגות, שצברו במהרה עמדות השפעה.

(3) **צמיחת תנועה לאומית מצרית** - במצרים, בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, הופיעה תנועה לאומית ששאפה לדחוק את ההשפעה הבריטית המכרעת על המדינה. לצורך כך פותחה תודעה היסטורית, שעל פיה מצרים היא מסגרת מדינית עתיקה וייחודית, שלה זכות למימוש עצמית. נוסדו מפלגות מצריות לאומיות, שהתסיסו את הרחוב המצרי. מגמה זו שימשה דוגמה לעמים נוספים באזור.

(4) **גילוי הנפט במזרח התיכון**, שהחל ב-1842 אך צבר את עיקר תאוצתו במאה ה-20 - בזכות גילוי הנפט והתפתחות טכנולוגית בכלל, הסוס, החמור והגמל הוחלפו בכלי התחבורה היבשתיים הממונעים. שינוי זה אפשר לבני אדם לנוע במהירות ממקום למקום, ולהביא עמם דברי דפוס ורעיונות חדשים. נוצר מבנה חברתי חדש: מעתה מיליוני תושבים במזרח התיכון, שלא פגשו אלה את אלה מעולם, היו יכולים להחזיק באותם רעיונות מודרניים, ולחוש אחדות סביב זהותם הערבית ורצונם להקמת מדינה ערבית, דבר שלא התאפשר כאשר חיו בשבטים שכל אחד מודע למתחולל בסביבתו הקרובה בלבד. מצב חדש זה אפשר לחולל מהפכה כלל אזורית, שבה יהיו מאוחדים תושבי אזורים מרוחקים סביב מטרה אחת.

* ההכרה במדינות הללו כעצמאיות נעשתה באמצעות חוזה סן סטפנו, חוזה כניעה שהכתיבה האימפריה הרוסית לאימפריה העות'מאנית בסיום המלחמה העות'מאנית-רוסית בשנת 1878.

(5) **מהפכת 'התורכים הצעירים'*** - המהפכה שפרצה באימפריה העות'מאנית בשנת 1908 הייתה הפעם הראשונה באזורנו שבה פעלה תנועה של עשייה פוליטית בשם תודעה לאומית פרטיקולרית,** לאומיות תורכית. בהמשך תפסו 'התורכים הצעירים' את השלטון, והמשטר שהקימו התקדם בהדרגה בכיוון של התחזקות התודעה הלאומית התורכית. תהליך זה חיזק את תודעת הלאומיות המודרנית גם בארצות אחרות באזור.

(6) **ניצחון כוחות עות'מאנים (בסיוע גרמני) על כוחות בריטיים וצרפתיים בקרב גליפולי 1915-1916 במלחמת העולם הראשונה** - האפשרות שכוח עות'מאני יביס את מעצמות המערב הבלתי מנוצחות הייתה הפתעה גדולה. הניצחון נטע תקווה בלב העות'מאנים, והראה להם שניתן להכניע את המערב בכלי נשקו שלו. אתאתורפ, שהנהיג את הניצחון, החל בכך מהפכה לאומית לשינוי פניה של תורכיה. אמנם, בניגוד לרוח של רוב התורכים, הלאומיות שלו הייתה חילונית ביותר, ומטרתו המוצהרת הייתה להפוך את תורכיה (והשטחים שבשליטתה) לחלק מאירופה. למרות האופי החילוני של הלאומיות של אתאתורפ, הצלחתו חיזקה את הרוח הלאומית בלב תורכים רבים.

תורכיה בהנהגת מצטפא כמאל אתאתורפ (1881-1938)

מדינה יוצאת דופן במזרח התיכון במאה ה-20, ביחסה ללאומיות ולדת, הייתה תורכיה, ומנהיגה מצטפא כמאל, שכינה עצמו אתאתורפ (כינוי שפירושו "אבי התורכים"). אתאתורפ החל את דרכו להנהגת המדינה, כמפקד בצבא העות'מאני, שהצליח להביס את בריטניה וצרפת בקרב גליפולי ב-1915. עם פירוק השלטון העות'מאני בתום מלחמת העולם הראשונה, ייסד אתאתורפ את האספה הלאומית הגדולה של תורכיה, והיה לנשיאה, וב-1923 הפך לנשיא הראשון של הרפובליקה התורכית. שאיפתו מעתה הייתה ליצור מדינה תורכית הומוגנית וחילונית, בדומה לצרפת שלאחר המהפכה הצרפתית. אתאתורפ ביטל

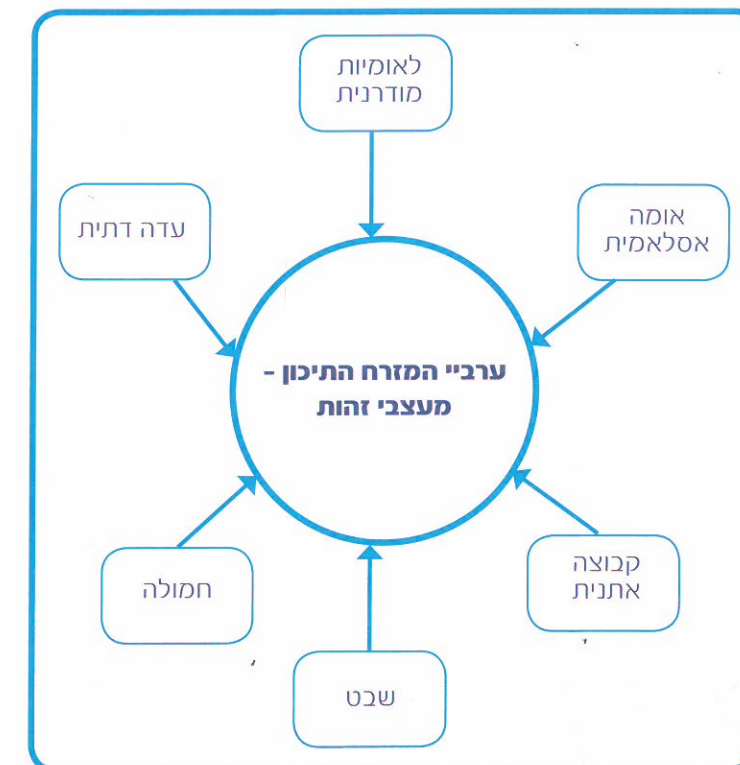
את החוק המוסלמי שהיה נהוג עד אז, ואימץ חוקים רבים מן המערב. הוא סגר בתי ספר ללימודי דת, ואסר חבישת תרבוש לגברים ורעלות לנשים, בהיותם סמלים אסלאמיים. נוסף לכך, הוא אסר להשתמש בכתב הערבי, והורה על כתיבה בכתב הלטיני. כל האזרחים מגיל 6 עד 40 חויבו ללכת לבית ספר ללמוד את הכתב החדש. נוסף לכך, הוא ביטל את האיסור האסלאמי על שתיית האלכוהול, וכן הכריח כל אזרח לקבל שם משפחה, כנהוג במערב. הוא נחשב כמנהיג שהעניק לתורכיה יוקרה בין לאומית כמדינה מערבית מודרנית וחילונית.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 180.

** פרטיקולרי = ייחודי.

על רקע השינויים שחלו במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 שצוינו לעיל, ניסו קבוצת משכילים, ובהם נוצרים רבים, למצוא הגדרת זהות חדשה שאינה קשורה לדת: זהות לאומית פאן ערבית. רצונם היה ליצור מכנה משותף שאינו דתי, והם ניסו לפעול לשם כך באמצעות הדגשת העובדה שכל האזרחים במדינות ערב חולקים תרבות, שפה ולעיתים גם מורשת זהה. הם הסתייגו מהגדרה דתית, והתכוונו לכלול בתנועה הפאן ערבית גם דוברי ערבית שאינם מוסלמים, כמו ערבים-נוצרים ודרוזים.

התנועה הייתה חילונית במהותה. היא דיברה על תרומתם של ניצחונותיהם ההיסטוריים של שבטי ערב, להישגי הממלכות הערביות הקדומות ולתרבות הערבית המשגשגת של ימי הביניים. בזכות החילוניות יכלו משכילים אלו ליצור מכנה משותף בין המוסלמים והנוצרים באמצעות שפתם ותכונותיהם, ולא באמצעות הדת, שלא הייתה משותפת לכול.

לכן, לא מפתיע כי הראשונים שאימצו את רעיון הלאומיות הערבית, היו בני העדות הנוצריות שבסוריה ולבנון. הם היו פתוחים יותר לרוחות המערביות שחדרו לאזור. נוסף לכך, הם חששו מרעיונות אסלאמיים, שביקשו לבטל את השיפור במעמד המיעוטים על פי התנזימאט* ולהשיב את מעמדם בהתאם לתנאי עומר, הקובע כי הנוצרים והיהודים נחשבים בני חסות שאינם שווים זכויות ומעמדם נחות יחסית למוסלמים. ההתעוררות הלאומית התבטאה בהתחדשות השפה הערבית הספרותית, ובעיסוק בעבר ההיסטורי

* על חוקי התנזימאט ראו ספר מסורת ומהפכות עמ' 172-173.

של מדינותיהם, בדומה לעמי אירופה, שהחלו לעסוק רבות במחקר היסטורי וארכאולוגי. ההתעוררות התרבותית והגאווה הלאומית הערבית בהחלט התפשטה בקרב הערבים הנוצריים במזרח התיכון, אך לא הייתה לה השפעה רבה על הציבור המוסלמי, שהיה רוב רובה של אוכלוסיית האזור.

אכן, בקרב הערבים המוסלמים, הלאומיות הכלל ערבית הייתה, ונשארה עד היום, צעד מהפכני בנכונות להכליל מוסלמים ולא מוסלמים בלאומיות אחת. אמנם, תודעת הערביות והגאווה בעבר הערבי התקיימו תמיד, אך עם התפשטות האסלאם בימי הביניים הן הפכו למשניות ולא נתפסו כבעלות משמעות פוליטית. נוסף לכך, הלאומיות הכלל ערבית נתפסה בעיני מוסלמים כבעייתית, כי הלאומיות המודרנית נתפסה כמרחיקה מהדת, כמפוררת את האומה האסלאמית וכמעבירה את הריבונות המדינית מהא-ל לעם.

אמנם, ניצנים ללאומיות הופיעו גם בקרב אליטות מוסלמיות עוד במאה ה-19, אך כתנועה בעלת משמעות, התקבל הרעיון רק לאחר מלחמת העולם הראשונה. במהלך המלחמה קרס השלטון העות'מאני האסלאמי, שהיה קיים באזור מאות שנים. תנועות לאומיות - ובהן התנועה הערבית וכן הציונות - קיבלו במהלך המלחמה הבטחות ממדינות אירופה למימוש מטרותיהן הלאומיות, ולכן הפכו לתנועות מעשיות, ולא רק רעיוניות כמו לפני המלחמה.

המרכיב המלכד לפי ג'מאל אל דין אל אפגאני בוועידת התחיה של מכה הקדושה 1898-1899

אין משאלה בדברי כי השלטון על כלם יהיה בידי אדם אחד, שכן זה אולי קשה, אולם מבקש אני כי שלטון הכל יהיה הקוראן וכוון אחדותם תהיה הדת [...] משום שמלבד היות דבר זה יסוד בדתם הוא גם נובע מן ההכרח ומותנה בצרכי זמנים אלה [...] תקוותינו כי הקריאה הראשונה שתעורר לאחדות ותעורר מן התרדמה תצא מאת הגדולים שבהם במעלה והעזים שבהם בשררה. אין אנו מפקפקים כי לחכמי הדת הפעילים יהיה חלק נכבד במעשה נאצל זה. והאל ינחה את מי שירצה, ולאל ממשל בראשית ובאחרית.

בתוך: גבאי משה [עורך], מקורות ומקראה על ראשית התנועה הלאומית במזרח הערבי, 1983, עמ' 24-25

1. האם הכותב תומך באחדות פאן ערבית (המאחדת את הלאום הערבי) או פאן אסלאמית (המאחדת את מאמיני האסלאם)? נמקו את תשובתכם.
2. מי לדעתו צריכים להיות המובילים של תהליך ההתעוררות שעוברים תושבי האזור?

סעיף ג. חלוקת המזרח התיכון בין המעצמות ופיצול האומה הערבית ליחידות מדיניות במזרח התיכון בעקבות מלחמת העולם הראשונה

שאלה מנחה: כיצד השפיעו חלוקת המזרח התיכון בין המעצמות ופיצול האומה הערבית ליחידות מדיניות על הלאומיות הערבית במזרח התיכון?

מעצמות אירופה, כחלק מתפיסתן הקולוניאלית, עשו ככל שביכולתן כדי להשתלט על מדינות המזרח התיכון מבחינה מדינית, כלכלית ותרבותית. כבר במאה ה-19 חלה התערבות של מעצמות אירופה במתחולל באזור, מתוך שאיפה שהאימפריה העות'מאנית, שהאירופיים כינו אז 'האיש החולה על הבוספורוס',* תקרוס בקרוב, ומחוזותיה ייפלו לידי המעצמות שיהיו נוכחות באזור. מלחמת העולם הראשונה ציינה את שיאה של נסיגת האסלאם מפני המערב המתקדם. מן המלחמה ואילך התערבו מעצמות אירופה יותר ויותר במתנהל באזור, וכוחם של מנהיגים מוסלמים הלך וירד.

לקראת מלחמת העולם הראשונה, ניסו הבריטים לעורר את הלאומיות בקרב הערבים, כדי לפורר את האימפריה העות'מאנית. ביוני 1916 פרץ, בעידוד בריטניה, המרד הערבי בחצי האי ערב, שכוון כלפי השלטון העות'מאני. את המרד הובילו השריף חוסיין ממכה ובניו פייצל ועבדאללה. אל המורדים, ובראשם פייצל, הצטרף הקולונל הבריטי אדוארד לורנס (המכונה: לורנס איש ערב). המורדים הצטרפו לכוחות הבריטיים שעסקו בכיבוש עבר הירדן וסוריה עד לדמשק. משהקיפו הכוחות הבריטיים את דמשק, בשנת 1918, ניתנה לגדודים הערביים, ולפייצל בראשם, הזכות להיכנס ראשונים לבירה הערבית ההיסטורית.

לאחר הכיבוש, הקים פייצל, בחסות הבריטים, ממשלה ערבית בדמשק, שהייתה אמורה לשלוט על מדינה ערבית עצמאית, הכוללת את סוריה, לבנון, ארץ ישראל ועבר הירדן, שכונו ביחד 'סוריה הגדולה' (או 'סוריה רבת'). פייצל הוזמן גם לוועידת השלום בפריז, כנציג האומה הערבית, שם העלה את התביעה להכרה בזכותם של הערבים להגדרה עצמית ולכינון מדינות ערביות בארצות הסהר הפורה.

* בוספורוס - מצר ים המפרד בין החלק האירופי של תורכיה לחלקה האסיאתי. הבוספורוס מחבר בין ים מרמרה לים השחור.

את הדברים שלפניכם פרסם עבד אל-רחמאן אל-כואכבי - ממובילי הרעיון הלאומי - ערבי במצרים:

"אנו אומרים כי:

חצי האי הערבי הוא מקום זריחתו של האור האיסלאמי.

בחצי האי מצויה הכעבה הנעלה.

בחצי האי נמצא מסגד הנביא וגנו המקודש.

ערביי חצי האי הם מייסדיה של הקהילה האסלאמית, עקב הופעת הדת בקרבם.

ערביי חצי האי הם הבקאים שבין המוסלמים בחוקי הדת, מכיוון שהם המושרשים בהם ביותר [...]

ערביי חצי האי הם הקנאים שבאומות האסלאם לחירות ולעצמאות, ובשלילת אי הצדק".

[מובא בתוך: חגי ארליך, מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה, חטיבה ד', עמ' 133]

1. לפי הקטע, מהו האזור המרכזי בדת האסלאם?
2. כיצד באה לידי ביטוי מרכזיותו? הביאו שתי דוגמאות.
3. חשבו: מהי מטרת הכותב בדבריו על הקשר בין האסלאם לערבים?

לסיכום הסעיף:

במהלך המאה ה-19, ובמיוחד בסופה ובראשית המאה ה-20, החל הרעיון הלאומי לחדור למזרח התיכון, במיוחד בקרב לא-מוסלמים, אך עד מלחמת העולם הראשונה הרעיון הלאומי הערבי היה מרכיב זהות שולי לרוב תושבי המזרח התיכון.

ב-1919 הכריז פייצל על כינון הקונגרס הלאומי הסורי, שאליו הגיעו נציגים מערי סוריה, לבנון וארץ ישראל במטרה להמשיך ולפעול להקמת ממלכה סורית עצמאית.

אך לבריטים ולצרפתים היו תכניות אחרות בנוגע למזרח התיכון. ראינו לעיל בפרק שני כי על פי הסכם סייקס-פיקו שחתמו ביניהם בשנת 1916, ויצא לפועל, בשינויים קלים, לאחר ועידת סן רמו ב-1920, העניק חבר הלאומים לבריטניה וצרפת מנדט על האזורים הללו.

יתר על כן, בריטניה וצרפת התכוונו לחלק את השטח שנמסר לרשותן לכמה מדינות, להקים בהן ממשלות ולהעניק להן מידה מסוימת של עצמאות. ביניהן נמנות עיראק ושכנותיה של ארץ ישראל: מצרים, לבנון וסוריה. באותה העת חתמו המעצמות על הסכמים המבטיחים את מעמדן המיוחד באזורים אלו, כולל הזכות להחזיק כוחות צבא בשטחים אלה. רק באזורים מעטים נוסדו מדינות ערביות עצמאיות: תימן וערב הסעודית.

לכן, בסופו של דבר, ממשלתו של פייצל התקיימה במשך פחות משנתיים. ביולי 1920 הגיעה אל סופה תקוות סוריה הגדולה, כאשר הצבא הצרפתי, שסוריה אמורה הייתה להיות בתחום שליטתו על פי הסכמי סייקס-פיקו, נכנס לדמשק וגירש ממנה את פייצל וממשלתו. זמן קצר לאחר מכן השתלט הצבא הצרפתי גם על שטחי לבנון של היום. ארץ ישראל ועבר הירדן הוכפפו למנדט בריטי. בכך ירד לטמיון החלום הערבי לכינון מדינה ערבית מאוחדת שבירתה דמשק.

אמנם הממשלה הערבית הסורית חוסלה, אך הרוח הלאומית שעוררה הפרשה לא שככה, ותנועות לאומיות, שקראו לשחרור הערבים משלטון המעצמות, הלכו והתפתחו ברחבי המזרח התיכון, וכן בארץ ישראל, שבה נעסוק בפרק הבא.

בקרב ערביי ארץ ישראל וסוריה החלה התקוממות, לאחר חיסול ממשל פייצל. אחיו עבדאללה ניסה לגייס כוחות ערביים ולארגן נקמה בצרפתים. הבריטים, שראו בו מועמד מתאים להקמת ממשל ערבי מתון ויציב בעבר הירדן, אזור היכול לספק את רצון ערביי האזור במדינה עצמאית, הבטיחו לו שאם יזנח את תכניתו למלחמה בסוריה הוא יקבל ממשל זמני בעבר הירדן, אזור שיקרעו מהשטח המיועד להקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל. ההסדר הזמני הפך לקבוע, וב-1922 הוכרזה ירדן כאמירות [כעין נסיכות] ערבית אוטונומית כחלק המנדט הבריטי על ארץ ישראל. כלומר, ממלכת ירדן של ימינו, כמו כל המדינות שהקימו בריטניה וצרפת במזרח התיכון, נוצרה מסיבות פוליטיות בלבד, בלי בסיס אתני מוצק, חברתי, טריטוריאלי או כלכלי.

היווצרותה של ממלכת ירדן

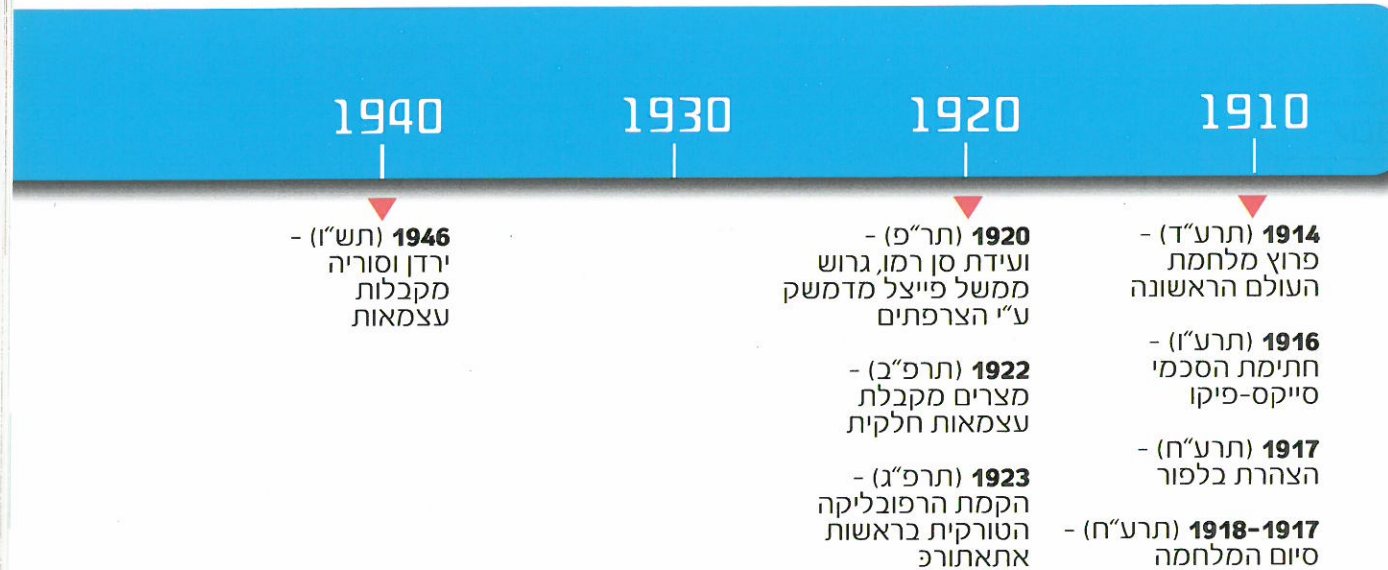
אכן, עד 1922 ירדן לא הייתה ישות עצמאית. תחת השלטון העות'מאני היא הייתה שלוחה דרומית דלה ומוזנחת של דמשק. שנות מלחמת העולם הראשונה הפכו אותה למוזנחת עוד יותר ודיללו את אוכלוסייתה. ב-1946 הפכה למדינה עצמאית ששמה הממלכה ההאשמית [האשם = משפחת השליט] של עבר הירדן. ב-1948 פלשה, עם מדינות ערב, לארץ ישראל וכבשה את יהודה ושומרון. ב-1951 היא סיפחה את יהודה ושומרון ושינתה שמה לממלכה הירדנית ההאשמית, כלומר, ממלכה השלטת על שני עברי הירדן, ולא רק על המזרחי. היא נסוגה מיהודה ושומרון ב-1967 וויתרה עליהן רשמית ב-1988 והסתפקה בעבר הירדן המזרחי.

קריסתו של השלטון העות'מאני לאחר מאות שנים הביאה לטלטלה עמוקה ולעיצוב מחדש של האזור. הטלטלה באה לידי ביטוי בתחומים רבים: עד אז, ובמשך מאות שנים, היה האזור נתון לשלטון מוסלמי, עם התפרקות האימפריה, הכוחות השולטים היו בעיקר בריטניה וצרפת, שאינן מוסלמיות. עד אז היה המזרח התיכון כולו תחת אותו שלטון, עתה חלק מן האזור נשלט בידי מעצמות זרות וחלק בידי מדינות עצמאיות (כמו תורכיה וערב הסעודית). גם החוק ששלט באזור, מימי הרפורמות של התנזימאט, לקראת אמצע המאה ה-19, שונה בידי הממשלים החדשים.

בפרק הבא נתמקד בערביי ארץ ישראל. נראה כי גם הלאומיות שהתפתחה בקרבם היא חדשה יחסית והתפתחה בדומה ללאומיות בשאר חלקי המזרח התיכון ושגם היא הושפעה ממדינות אירופה.

תאריך הפרק

שאלות לסיכום הפרק:

1. הסבירו כיצד השפיעה מלחמת העולם הראשונה על זהותם של ערביי המזרח התיכון.
2. הסבירו כיצד המודרנה ותנועות אידיאולוגיות מודרניות השפיעו על זהותם של ערביי המזרח התיכון.
3. לאור מה שלמדתם בפרק זה, הסבירו מדוע התקשתה הלאומיות המודרנית לאחד את תושבי המדינות החדשות שקמו לאחר קריסת האימפריה העות'מאנית.
4. מה הם ביטויי החידוש וביטויי ההמשכיות בהתגבשות הזהות של ערביי המזרח התיכון במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20?
5. קראו שוב את קטע המקור בעמוד 127. ציינו את מרכיבי הזהות של ערביי המזרח התיכון שבאים לידי ביטוי בקטע וציינו אלו מרכיבי זהות נעדרים ממנו.

כל השינויים הללו הוציאו את האזור מהשגרה שהיה שרוי בה מאות שנים, הותירו את התושבים בלי המסגרת הפוליטית העות'מאנית, והביאו מיעוט מביניהם לפתיחות רבה יותר לרעיונות חדשים. אחד מהם הוא הרעיון של לאומיות ערבית מקומית (סורית, לבנונית או עירקית וכדומה), שתאחד יחד חמולות, שבטים, עדות דתיות וקבוצות אתניות שעד כה לא היו קשורות אלו באלו, במקום לאומיות כלל ערבית. כך חוברו אלו לאלו שיעים עם סונים, עירקים עם כורדים, ועוד.

אולם הלאומיות המקומית שהתפתחה במזרח התיכון שונה מן הלאומיות באירופה בכמה היבטים:

(1) באירופה צמחה הלאומיות כחלק מההתרחקות מן הדת, על ידי הדגשת מאפיינים משותפים שאינם קשורים לדת. לעומת זאת, בני המזרח התיכון לא עברו תהליכי חילון עמוקים כמו באירופה. העמים במזרח התיכון הסתפקו בהגדרה הדתית במקום ההגדרה הלאומית.

(2) באירופה שאחרי המהפכה הצרפתית, התפתחה תחושה שהיחיד שותף בעיצוב של פני החברה והמדינה אליה הוא שייך. לעומת זאת, במזרח התיכון, שתושביו מוסלמים, התפיסה היא שהיחיד אינו מתערב בשלטון, שהוא נחלתו הבלעדית של המנהיג.

(3) באירופה, הרעיון הלאומי המודרני התחזק באופן הדרגתי במקביל לעלייה ולהתחזקות של המדינה המודרנית ולהטמעתם של ערכים ליברליים, רפובליקניים ודמוקרטיים. לעומת זאת, במזרח התיכון, הרעיון הלאומי התפתח בהשפעת התהליכים שהיו באירופה, אך בלי תהליכי העומק המשטריים והתרבותיים המקבילים. מצב זה יצר קושי בקליטתו ובהטמעתו של הרעיון הלאומי בלבם של רבים מתושבי האזור.

(4) בחלק מעמי אירופה, הזהות הלאומית לא עמדה בתחרות קשה עם מעגלי זהות אחרים כמו במזרח התיכון, שם הלאומיות האזרחית* נאלצה להתחרות עם הזהות הדתית הפאן-אסלאמית, עם הזהות הלאומית הכלל ערבית ועם הזהות השבטית-חמולתית.

* ראו מסורת ומהפכות עמ' 82.

לסיכום הסעיף:

חלוקת המזרח התיכון בין המעצמות ופיצול האומה הערבית ליחידות מדיניות במזרח התיכון בעקבות מלחמת העולם הראשונה יצרו תנאים שעודדו התגבשות תנועות לאומיות ערביות מקומיות.

לסיכום הפרק

מדינות הלאום הערביות צמחו במזרח התיכון בתהליך שניהלו מעצמות אירופה, עם התערבות מועטה של תושבי האזור. צמיחת מדינות הלאום קשורה בעיקר להתפרקות השלטון העות'מאני בעקבות מלחמת העולם הראשונה, והשתלטות מעצמות אירופה על האזור. רעיון הלאומיות, שיובא לאזור אך לא נוצר בו, יצר לא מעט סתירות בין הזהות האסלאמית שהתקיימה באזור לפני כן לזהות החדשה, שסבבה סביב הלאום הערבי ככלל או הערבי-המקומי.